

Historical analysis of the role of the Ministry of Culture and Higher Education in the imposed war

Abstract

The war of the Ba'athist regime in Iraq against Iran is an important and prominent period in the contemporary history of Iran. This war was complicated due to its length, special circumstances of the two sides and the situation of the international system at the time of its occurrence. Various civilian organizations have played a role in Iran. This article analyzes the performance of the Ministry of Culture and Higher Education in helping and supporting the war in the historical period from ۱۹۸۰ to ۱۹۸۸. The main method of historical research is documentary and thematic analysis using first hand documents and sources. And the second and the narration of informants and managers of the Ministry of Culture and Higher Education. This study shows that the Ministry of Culture and Higher Education during the imposed war important measures such as implementing the university plan on the front, providing facilities for continuing education of war-torn areas, providing and sending academics To the battlefields, the strength of university buildings against bombardment, the reconstruction of destroyed university buildings, legal action against combat students, conducting scientific research required for war, and the formulation of rules and regulations for examinations and examinations. Ume has studied militant students

Keywords: Imposed War, University, Combat Students, Support, Supply and Deployment

تحلیل تاریخی نقش وزارت فرهنگ و آموزش عالی در جنگ تحمیلی

رسول یاحی^۱

نوروز هاشم زهی^۲

انسیه اصغری^۳

رشید جعفرپور کلوری^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۹/۱۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۶/۲

چکیده

جنگ رژیم بعث عراق علیه ایران یک مقطع مهم و برجسته در تاریخ معاصر ایران محسوب می شود. این جنگ به دلیل طولانی بودن، شرایط خاص طرفین و همچنین وضعیت نظام بین الملل در زمان وقوع از پیچیدگی هایی برخوردار بود. در این هشت سال جنگ تحمیلی در مقابله با متجاوزان بعثی، سازمان های مختلف غیر نظامی در ایران نقش آفرینی کرده اند. این مقاله به تحلیل عملکرد وزارت فرهنگ و آموزش عالی در کمک و پشتیبانی از جنگ در مقطع تاریخی ۱۳۵۹ هجری شمسی تا سال ۱۳۶۷ پرداخته است. رویکرد اصلی پژوهش کیفی می باشد و داده ها از طریق تکنیک اسنادی و فیش برداری از منابع دست اول و دوم و روایت مطلعان و مدیران وزارت فرهنگ و آموزش عالی جمع آوری شده است. پژوهش حاضر نشان می دهد، وزارت فرهنگ و آموزش عالی در زمان جنگ تحمیلی اقدامات مهمی مانند اجرای طرح دانشگاه در جبهه، تأمین امکانات برای ادامه تحصیل دانشجویان مناطق جنگ زده، تأمین و اعزام دانشگاهیان به جبهه های نبرد، استحکام ساختمان دانشگاهها در برابر بمباران، بازسازی ساختمان های تخریب شده دانشگاه ها، اقدامات قانونی و حقوقی در مورد دانشجویان رزمنده، انجام پژوهش های علمی مورد نیاز جنگ و تدوین قوانین و مقررات امتحانات و ادامه تحصیل دانشجویان رزمنده انجام داده است.

کلید واژه: جنگ تحمیلی، دانشگاه، دانشجویان رزمنده، پشتیبانی، تأمین و اعزام نیرو

^۱ سرتیپ ۲ پاسدار بازنشسته و مجری طرح نقش دولت در دفاع مقدس M_karimi989@yahoo.com

^۲ استادیار گروه علوم اجتماعی و ارتباطات، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شرق، تهران، ایران (نویسنده مسئول) no_hashemzahi@yahoo.com

^۳ پژوهشگر گروه فرهنگی سیاسی، مرکز پژوهش های اجتماعی کندو کار، تهران، ایران En_asghari2012@yahoo.com

^۴ دکتری معارف اسلامی و علوم سیاسی، بسیج اساتید وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، تهران، ایران Rjafarpoor@yahoo.com

بیان مسأله

تمایز اصلی جنگ های اجتماعی با نزاع های حیوانی تحول در ابزارها و تکنولوژی های جنگی و نظامی است. انسان ها با عقل، تفکر و قدرت دانایی ابزارهای جدیدی برای جنگیدن بدست می آورند. جنگ، علم و سازمان های علمی همچون دانشگاه دارای ارتباط و تعیین کنندگی متقابل هستند. برای موفقیت در جنگ، به شیوه های جدید علمی برای جنگیدن نیاز است و گاهی قدرت علمی باعث افزایش قدرت نظامی و موفقیت در جنگ می شود. گاهی جنگ علم را توسعه می دهد و گاهی توسعه علمی منشأپیدایش جنگ می شود. بر این اساس توصیه بسیاری از اندیشمندان نظامی و سیاسی بر این است که در کشورهای دموکراتیک سازمان های علمی، صنعتی و فناوری اطلاعات و ارتباطات تحت مسئولیت ارتش قرار گیرد. داستان توسعه اینترنت یک مثال بارز برای تبیین ارتباط دانش و جنگ است. اینترنت به عنوان نقطه گذر از جامعه صنعتی به جامعه اطلاعاتی به حساب می آید. حضور اینترنت در ابتدا با نام « آرپانت » (از اوایل دهه ۱۹۶۰ میلادی در وزارت دفاع آمریکا و به علت هراس وزارت دفاع آمریکا در برابر خطرهای ناشی از جنگ هسته ای و احتمال نابودی مخابرات آمریکا توسط قدرت رقیب (شوروی)، شروع و در سال ۱۹۶۹ با همکاری دانشگاه کالیفرنیا و دانشگاه هاروارد توسعه یافت (کاستلز، ۱۳۸۲: ۳۳). در سال ۱۹۸۳ عملاً کار غیرنظامی اینترنت با سرویس پست الکترونیکی آغاز شد و به سرعت توانایی آن در ارسال داده ها فراهم شد. در مجموع توسعه استفاده از اینترنت در دوره کوتاه فعالیت اش بسیار چشم گیر بوده، به طوری که در سال ۱۹۷۳، فقط ۲۵ رایانه به شبکه متصل بودند؛ اما در اواسط سال ۱۹۹۰ در سراسر جهان ۴۶ هزار شبکه اطلاعاتی ۳/۲ میلیون دستگاه رایانه، شامل ۲۵ میلیون کاربر از طریق اینترنت امکان تبادل اطلاعات داشتند (جلالی، ۱۳۸۳: ۱۱۲). دوره های مختلف زندگی بشر شاهد الگوهای متفاوت از جنگ ها بوده است به گونه ای که جنگ ها تبلوری از سطح فکر و دانش زمان خود بوده اند. به تدریج و با گذشت زمان، اهمیت دانش روز به روز افزون گشته و جنبه های مختلف زندگی بشر را فرا گرفته اند. جنگ ها نیز از این قاعده مستثنا نبوده و در عصر حاضر شاهد دانش بنیان شدن عرصه های مختلف نبرد هستیم. پس از تحولات صنعتی و جهش بزرگ دانش و تکنولوژی در دهه های پایانی سده هجدهم و نوزدهم تحولات بسیار زیادی در شیوه های جنگ پیدا شد. در سده بیستم نیز پیشرفتهای شگفت آوری در دانش و فن جنگها طی شده است. تحولات ناشی از انقلاب صنعتی یکی از مهمترین عواملی بود که باعث شد جنگ ماهیت جدیدی به خود بگیرد و از قدرت تخریب و بالایی برخوردار باشد. در عصر حاضر رشد و پیشرفت شگرف فناوری و سیر صعودی آن، تغییر الگوهای روابط اجتماعی و سیاسی به طور کلی فضای حاکم بر تعاملات میان ملت ها و دولت ها دنیا را دگرگون کرده و سبب پیدایش جنگ های الکترونیک شده است. از این رو باید پذیرفت که قواعد بازی به طور کلی در آینده نیز تغییر خواهد کرد. جنگ نیز مانند سایر پدیده های اجتماعی در این فضای پر از تحول دچار دگرگونیهای عمیق و اساسی خواهد شد (حیدری، ۱۳۹۱: ۴۸). با پیشرفت علم و فناوری و دسترسی به ابزار و امکانات جدید، ماهیت به کارگیری قوه قهریه متحول شده است. از جمله این تحولات باید به امکان اشاعه و به کارگیری سلاحهای کشتار جمعی جنگ الکترونیک اشاره کرد (آشفته تهرانی، ۱۳۷۸: ۲۰). جنگ های آینده بسیار شدید تر و از نظر سلاحهایی که در آنها به کار می رود خطرناک تر خواهد بود (Reg miils: 1977). تکنولوژی و کاربرد آن در مسائل

نظامی موجب کاهش نقش انسان در جنگ‌ها نسبت به گذشته شده است. به طوری که با استفاده از جنگ افزارهای جدید حضور فیزیکی انسانها را در صحنه نبرد کاهش داده و تنها کنترل و فرماندهی را به عنوان نقش موثر و مهم انسانها در جنگ مدنظر قرار می دهد. در شرایط تهدید دشمنان و به وقوع پیوستن جنگ، بسیج منابع ملی بسته به شرایط داخلی و خارجی و نیز با توجه به نوع و ویژگی تهدیدات پیش رو، متفاوت بوده و می تواند نقش های متفاوتی ایفا نماید. هر چند قواعد بازی و ماهیت جنگ ها تغییر کرده اما ثبت تجربیات هر جنگ از ابعاد مختلف و از جمله تجربه و عبرت گیری از تاریخ حائز اهمیت است. بسیج امکانات و سازمان ها و منابع علمی و دانشی در هر چند صورت های مختلفی دارد. جنگ نابرابرانه و ناجوانمردانه ی ایران و رژیم بعث عراق که با تجاوز تمام عیار نیروهای هوایی زمینی و دریایی رژیم بعث عراق به ایران نوپای اسلامی در تاریخ ۱۳۵۹/۶/۳۱ ش مقارن با تاریخ ۲۲ سپتامبر ۱۹۸۰ میلادی آغاز شد از خلاقیت ها و نوآوری هایی برخوردار بود و در برخی جهات متفاوت از جنگ های مرسوم دوران خود بود. در این مقاله به سؤال اصلی زیرپاسخ داده می شود: که در این کارزار، چه تعاملی میان وزارت فرهنگ و آموزش عالی و دانشگاه ها با پدیده جنگ در طول هشت سال جنگ تحمیلی، برای پیشبرد پشتیبانی مستقیم و غیر مستقیم جنگ وجود داشته است؟

پیشینه تجربی پژوهش

چندین اثر به صورت مستقیم و غیر مستقیم به ارتباط تکنولوژی و جنگ، دانش و جنگ و دانشگاه و جنگ پرداخته اند. پورصادق و همکاران (۱۳۹۸) با مطالعات اکتشافی ابعاد، مولفه ها و شاخص های الگوی بومی برای سازمان های شبکه ای در نیروهای مسلح با نگاه به جنگ های آینده را تهیه کرده اند. شعبان و همکاران (۱۳۹۶) به این نتیجه رسیده اند که دفاع دانش بنیان و جنگ های آینده تأثیر متقابل معناداری بر یکدیگر دارند و مهمترین ویژگی های تهدیدات آینده که بیشترین اثر را بر روی نوع دفاع دانش بنیان خواهند داشت، تحول در جمع آوری، تبادل و پردازش اطلاعات، دانش و فناوری محور بودن، دقت و هوشمندی، اهمیت روزافزون فرماندهی و کنترل در جنگ آینده و مهمترین ویژگی های دفاع دانش بنیان که بیشترین تأثیر را بر روی نوع تهدیدات آینده خواهند گذاشت، همه جانبه بودن دفاع، تکیه بر سامانه فرماندهی و کنترل هوشمند و یکپارچه با بهره گیری از سامانه های پشتیبانی از تصمیم و تأثیر محور بودن می باشد. رشید و همکاران (۱۳۹۳)؛ به این نتیجه رسیده اند که الگوی جنگ هشت ساله بر مبنای جنگ سنتی ترکیبی و متعارف از سوی جمهوری اسلامی ایران و جنگ سنتی نامتعارف از سوی رژیم بعث عراق اجرا شد و از نظر عده ای یک جنگ نابرابر به سود عراق بود و به دلیل وجود اختلاف فناوری الگوی جنگ ناهمطراز وارد ادبیات نظامی جهان شد. عزیزی (۱۳۹۱) نقش روحانیون، فرهنگیان، دانشگاهیان و زنان در دفاع مقدس را مورد بررسی قرار داده است. در مقاله سلامی و نواده تویچی (۱۳۸۷) نقش فناوری های نوین در کسب موفقیت جنگ های آینده بحث گردیده است. ودیعه (۱۳۸۱)؛ در مقاله ای به کارکردهای مثبت و منفی و خرده نظام های پیش برنده جنگ اشاره داشته است. هیچکدام از این پیشینه ها نه فقط به تحلیل و ثبت تاریخی و اسنادی نقش و عملکرد وزارت فرهنگ و آموزش عالی ایران که حتی به نقش و عملکرد هیچ مجموعه دیگری از قوای سه گانه در پشتیبانی از جنگ تحمیلی نپرداخته اند. از این جهت مقاله حاضر از این پیشینه ها متمایز بوده و از نوآوری برخوردار است.

در پیشینه مفهومی و نظری تعامل جنگ و دانشگاه ریشه های رویکرد های مختلف اقتصادی، روانشناختی، سیاسی، حقوقی، زیست شناختی، فنی و تکنولوژیکی و جامعه شناختی دیده می شود. همه این دیدگاه ها دارای اهمیت اند؛ چون جنگ پدیده ای فوق العاده پیچیده است و منحصر به یک عامل و یک علت نیست و بوسیله یک نظریه یا از یک دیدگاه خاص نمی توان به کل وجودی آن پی برد. نظریه پردازان خوش بین جامعه شناسی مثل سن سیمون، آگوست کنت، هربرت اسپنسر بر این اصل تاکید دارند که جنگ زاده ساختار و روابط اجتماعی است و باید امیدوار بود که روزی این ساختار و روابط دگرگون شود و صلح جای جنگ را بگیرد. از دیدگاه این نظریه پردازان مسایل گوناگون جامعه بشری از جمله جنگ معلول دگرگونی های ساختاری است. از آن سو کسانی مثل ایزوله، کمپلویچ و ژرژسورل نظریات بدبینانه ای دارند؛ که معتقدند جنگ پدیده ای لبدی و غالباً مفید است. در نظریات بدبینانه که از نظریات اجتماعی مارکسیستها ناشی می گردد، جنگ ابدی فقرا علیه ثروتمندان وجود دارد و منشأ این تعارضات در مسایل رقابت های اقتصادی است. به عقیده آنان ستیزها وسیله دگرگونی های اجتماعی هستند و این دگرگونی ها را می توان موجب ایجاد جامعه متعادل و خوب دانست. از منظر دسته سوم که جامعه شناسان کنش گرا هستند، جنگ کنش متقابل اجتماعی غیر همسویا گسسته است و زمانی به صلح می رسد که گروه ها و جوامع مختلف ی کنش های اجتماعی همسو یا پیوسته داشته باشند. لذا جنگ وستیز در کنش های اجتماعی غیر همسو یا مستقل روی می دهد. به عبارت دیگر، زمانی که کنش های پیوسته و همسو بر کنش های غیر همسو غلبه می کنند، ارتباط متقابل جوامع مبتنی بر همکاری خواهد بود، در غیر این صورت بین جوامع جنگ رخ می دهد (ادیبی، ۱۳۸۱: ۶۴). تجربه تاریخی نشان می دهد که جنگ یکی از پرتکرار ترین حادثه یا اتفاق جوامع بشری است و تا کنون پیش بینی نظریه پردازان خوش بین و کنش گرا محقق نشده است. گاستون بوتول، در کتاب جامعه شناسی جنگ می نویسد، جنگ بی تردید شگفت انگیزترین پدیده اجتماعی است. جنگ آفریننده تاریخ است در واقع تاریخ صرفاً با شرح کشمکش های مسلحانه آغاز شده است و بعید است که زمانی کاملاً از بین برود. جنگ یک تحول شتابان است و از تمام شکل های تحول حیات اجتماعی مهمتر است (بوتول، ۱۳۷۱: ۲). از نظر فوکو، مسئله بستمندی باعث می شود تا وجوه شبکه پیچیده قدرت به عنوان مهمترین عنصر تأثیرگذار در شکل دهی به بسترهای زیستی تبدیل به جدی ترین مؤلفه مشارکت کننده در فرایند شناخت شود و سوگیری خاص خود را به آن تحمیل کند. از نظر فوکو، قدرت و دانش در یک رابطه هم بسته قرار دارند. بدین صورت که دانش خود متأثر از مؤلفه های قدرت تولید شده و قدرت برای مانایی خود نیاز مبرم به تولید دانش و تداوم مشروعیت خود دارد. از نظر فوکو، روابط قدرت ذاتی دستگاه دانش است و به این ترتیب تجزیه قدرت و دانش اساساً امری ممتنع است. بر اساس نظریات فوکو، قدرت متقدم بر شناخت است و عقل و دانش نیز در خدمت تحقق اراده ها هستند (ایزدی، ۱۳۹۸: ۸۳). جالب آنکه با تحول در علوم و تکنولوژی و توسعه دانایی و دانشگاه تلفات انسانی جنگ روز بروز بیشتر می شود و جنگ های نوین و آینده اتکای بیشتری بر علم و فن و مهندسی دارند. از نگاه لیدل هارت، هدف یک فرمانده راهبردی این نیست که به دنبال جنگ باشد، بلکه باید به دنبال یک موقعیت راهبردی برتر باشد، به طوری که اگر این برتری به خودی خود نتواند سرنوشت ساز باشد، ادامه آن از طریق جنگ چنین دستاوردی را به

ارمغان آورد. منظور از این ایده این است که هدف راهبردی بر هم زدن انسجام دشمن است که می تواند نتیجه ای مانند فروپاشی دشمن را نیز در پی داشته باشد. امری که ضرورتاً به مفهوم نبرد فیزیکی نیست و می تواند مشتمل بر نتایج حاصل از عملیات روانی یا کاربرد ابزارهای فنی و علمی و مهندسی باشد (حیدری، ۱۳۹۱: ۴۸). جنگ از گذشته تا کنون با تحولات علمی و تکنولوژی و ابداعات مبتکران و فناوران و مهندسان دانش آموخته دانشگاه ها در تعامل بوده است. مهندسی در جنگ تحمیلی همواره از نقش کلیدی و سرنوشت سازی برخوردار بود. مهندسی در نبردهای آتی با توجه به نوع تهدیدات، نحوه عمل، زمان اقدام و شیوه های ورود مهندسی به این نبردهای آینده، جایگاه اساسی دارد. یکی از عوامل مهم قوت نظامی عراق در جنگ هشت ساله با ایران کمک دانش مهندسی کشورهای قدرتمند و معارض با جمهوری اسلامی در جهت تقویت و ارتقای توان دفاعی این کشور بود. (پوری رحیم، ۱۳۹۴: ۳). ارتباط رشته های مهندسی در دانشگاه با علوم نظامی در راهبری و افزایش برتری نظامی به گونه ای مشهود و درهم تنیده است که جلوه های آن در جنگ ایران و عراق قابل واکاوی است. بنابراین جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق بر ایران نیز از این قاعده جدا نبوده است و متولیان اداره جنگ در ایران از ظرفیت های وزارت علوم و آموزش عالی و دانشگاه های ایران استفاده کرده اند. با توجه به مباحث نظری این فرض وجود دارد که بستر مندی و رابطه متقابل سیستم علمی و ساختارهای جنگی و نظامی ایجاب می کند که هر چه سازمان علمی و اندیشه ای ارتباط بیشتری با ساختار جنگی داشته باشد نتیجه مناسب تری از نبرد بدست خواهد آمد.

سؤالات پژوهش

وزارت فرهنگ و آموزش عالی در طول هشت سال جنگ تحمیلی برای پیشبرد و پشتیبانی جنگ چه نقش های تخصصی ایفا نموده است؟
اقدامات و عملکرد عام وزارت فرهنگ و آموزش عالی در طول هشت سال جنگ تحمیلی برای پیشبرد و پشتیبانی از جنگ چیست؟

روش های تحقیق

دستیابی به هدف های علم یا شناخت علمی میسر نخواهد بود، مگر زمانی که روش درست انتخاب شود. روش تحقیق در مطالعه حاضر اسنادی است. به کارگیری روش اسنادی، در پژوهش علوم انسانی به ویژه در مطالعات جامعه شناسی با برد کلان، به شمار می رود. استفاده هدفمند و نظام یافته از روش اسنادی مستلزم آگاهی از زمینه معرفت شناسی و جنبه های تکنیکی آن است. منابع و اسناد مطالعاتی به مثابه ابزاری برای پی بردن به معانی، مقاصد و انگیزه های کنش های عاملان اجتماعی و اطلاع از پدیده های اجتماعی تلقی می شود. در پژوهش های با برد کلان، محقق در اوج نظری قرار گرفته و به مباحث عمده و روندهای اجتماعی، تاریخی می پردازد. پژوهش هایی با برد کلان و با برد متوسط در ارائه نظریات و گزارش پژوهش خود عمدتاً از روش پژوهش اسنادی استفاده می کنند. روش پژوهش اسنادی هم به منزله روشی تام و هم تکنیکی برای تقویت سایر روش های کیفی در پژوهش های علوم اجتماعی مورد توجه بوده

است. در این روش، پژوهشگر داده‌های پژوهشی خود را درباره کنشگران، سازمان‌ها، وقایع و پدیده‌های اجتماعی، از بین منابع و اسناد جمع‌آوری می‌کند. چنین روشی می‌تواند تکنیک‌های لازم برای بررسی پیشینه پژوهش‌ها را فراهم آورد. روش اسنادی یعنی تحلیل آن دسته از اسنادی که شامل اطلاعات درباره پدیده‌هایی است که قصد مطالعه آنها را داریم. روش اسنادی مستلزم جست‌وجویی توصیفی و تفسیری است. در روش اسنادی، پژوهشگر به دنبال واکاوی مقاصد ذهنی و ادراک انگیزه‌های پنهان یک متن نیست. به همین دلیل، نمی‌توان توسعه تکنیکی روش اسنادی را چندان به سنت هرمنوتیک متصل کرد. در روش اسنادی، علاقه پژوهشگر این است که از فهم مقاصد و انگیزه‌های اسناد و متون یا تحلیل‌های تأویلی یک متن خارج شده و آن را به عنوان زبان مکتوب و گفتمان نوشتاری نویسنده، پذیرفته و مورد استناد قرار دهد (صادقی فسایی، عرفان منش، ۱۳۹۴: ۶۵). رویکرد اصلی پژوهش کیفی می‌باشد و داده‌ها از طریق تکنیک اسنادی و فیش برداری از منابع دست اول و دوم و روایت مطلعان و مدیران وزارت فرهنگ و آموزش عالی جمع‌آوری شده است. اسناد این پژوهش مشتمل بر اسناد وزارت فرهنگ و آموزش عالی، کارنامه دولت، مقالات، کتاب‌ها، مجلات و فیش برداری از روزنامه‌ها و روایت مطلعان و مدیران وزارت فرهنگ و آموزش عالی است.

یافته‌های پژوهش

وزارت فرهنگ و آموزش عالی به عنوان یکی از نهادهای دولتی در طول هشت سال جنگ تحمیلی در دو بخش کلی به کنشگری و نقش‌آفرینی پرداخت، یکی انجام اقدامات تخصصی بر حسب وظایف ذاتی و دیگری ایفای نقش‌های مشترک یا مشابه با دستگاه‌های دیگر. در این قسمت به اقدامات و عملکرد وزارت فرهنگ و آموزش عالی در دوران جنگ تحمیلی در این دو بخش پرداخته می‌شود.

الف) اقدامات و عملکرد عمومی وزارت در پیشبرد پشتیبانی جنگ

برخی فعالیت‌های هادر پشتیبانی از جنگ از سوی همه دستگاه‌های اداری انجام می‌شد که به این دسته اقدامات مشترک یا عمومی گفته می‌شود.

(۱) اعزام دانشگاهیان به جبهه‌های جنگ تحمیلی

دعوت به اعزام اساتید و دانشجویان جهت شرکت در حماسه دفاع مقدس: در سال ۱۳۶۴، وزیر فرهنگ و آموزش عالی از دانشگاهیان برای حضور در جبهه‌های جنگ تحمیلی دعوت کرد. دانشگاهیان سراسر کشور از سوی معاون امور جنگ و وزیر فرهنگ و آموزش عالی جهت فعال نگهداشتن بیمارستان‌ها و ارائه خدمات درمانی، حضور در جبهه‌ها و دیدار با مجروحان و خانواده شهدا و مفقودین دعوت شدند (روزنامه کیهان، ۱۳۶۴). تبیین شرایط و نحوه عزیمت

اعضای هیأت علمی و دانشجویان دانشگاه‌ها به جبهه‌های جنگ: وزارت علوم در بخشنامه ای در سال ۱۳۶۴، شرایط و نحوه عزیمت اعضاء هیأت علمی و دانشجویان دانشگاه‌ها به جبهه‌های جنگ را اعلام کرد. در این بخشنامه، تمام فعالیت‌های هیأت علمی دانشگاه‌ها در ارتباط با مسائل جنگ با تشخیص رئیس دانشگاه به عنوان وظایف آموزشی و پژوهشی محسوب و معادل آن ارزیابی و از ساعت‌ها و واحدهای موظف آنان کسر شده و دانشجویانی که به جبهه عزیمت داشته‌اند، مشروط به ارائه تأییدیه از مقامات عالی فرماندهی نیروهای مسلح ارتش، سپاه، بسیج می‌توانستند در ارتباط با مسائل آموزشی از یک یا چند امتیاز استفاده نمایند. امتیازاتی مثل: مجاز بودن، حذف درس تا قبل از شروع امتحانات پایان نیم سال تحصیلی با حفظ حداقل شش واحد، موجه بودن غیبت در کلیه کلاس‌های درسی، کارگاه‌ها، آزمایشگاه‌ها و امتحانات بین نیمسال تحصیلی در خلال مدتی که دانشجوی در جبهه حضور داشته است (روزنامه جمهوری اسلامی، ۱۳۶۴). جمعی از استادان و دانشجویان دانشگاه شهید باهنر کرمان عازم جبهه‌های نبرد شدند (سند دانشگاه کرمان، ۱۳۶۵). در سال ۱۳۶۶، گروهی از دانشجویان علوم آزمایشگاهی دانشکده علوم پزشکی به منظور تقویت جبهه‌ها و افزایش توانمندی‌های سپاهیان اسلام در میان بدرقه پرشور دیگر دانشجویان از محل این دانشکده عازم مناطق جنگی کشور شدند (سند دانشگاه کرمان، ۱۳۶۶). دانش آشتیانی می‌گوید: در یک اعزام همه دانشجویان داوطلب را از سراسر ایران در استاد یوم صد هزار نفری تهران استقرار دادیم و از آنجا به دانشگاه تهران آوردیم. برای این کار یکی از زمین‌های دانشگاه تهران را اختصاص دادیم و در تمام محوطه کانکس‌هایی مستقر کردیم، در واقع تشکیل ستاد پشتیبانی جنگ دانشگاه‌ها در همینجا شروع شد و بعد از سخنرانی آقای اکبر هاشمی رفسنجانی دانشجویان به جبهه‌ها اعزام شدند (دانش آشتیانی: ۱۳۹۶).

(۲) حمایت قانونی و حقوقی از دانشگاهیان رزمنده

تصویب تعهد استخدامی دانشجویان به دستگاه‌های اجرایی در جریان اعزام به جبهه: در سال ۱۳۶۶ هیأت وزیران مصوبه‌ای در خصوص دانشجویانی که تعهد استخدامی به دستگاه‌های اجرایی داشته‌اند و در جریان اعزام به جبهه‌ها شهید، اسیر، مفقودالثر یا جانباز شده‌اند را تصویب نمود. در این مصوبه، آن‌ها عده از دانشجویانی که به فیض شهادت نائل آمده‌اند دستگاه ذیربط مکلف بود، بر اساس مدرک تحصیلی مربوطه حکم استخدام رسمی آنان را به تاریخ یک‌روز قبل از شهادت صادر نماید. دانشجویانی که مفقودالثر گردیده‌اند یا به اسارت دشمن درآمده‌اند دستگاه ذیربط مکلف بود، بر اساس مدرک تحصیلی مربوطه حکم استخدام رسمی آنان را به تاریخ وقوع مفقودالثر شدن یا اسارت صادر نماید و پس از دوران مفقودالثر شدن یا اسارت امکان ادامه تحصیل را برای آنان فراهم نماید. دانشجویان جانباز در صورت از کارافتادگی جزیی می‌توانستند به تحصیل ادامه داده و پس از فراغت از تحصیل به استخدام درآمده و با توجه به توانایی جسمی انجام خدماتی را عهده‌دار شوند و در صورت از کارافتادگی کلی دستگاه ذیربط مکلف بود، حکم استخدام رسمی آنان را به تاریخ یک روز قبل از معلولیت صادر نماید (مصوبه هیأت وزیران ۱۳۶۶). نامه وزیر فرهنگ و آموزش عالی به مسئولین دانشگاه در جهت حمایت از رزمندگان: در سال ۱۳۶۷، وزیر فرهنگ و آموزش عالی محمد فرهادی در نامه‌ای آورده است، با توجه به رهنمودهای

حضرت امام در آنجا که می‌فرمایند در تقدم ملاکها هیچ ارزش و ملاکی مهمتر از تقوی و جهاد در راه خدا نیست و همین تقدم ارزش الهی باید معیار انتخاب و امتیاز دادن به افراد و استفاده از امکانات باشد چه در زمان جنگ و چه در زمان صلح، چه امروز و چه فردا، که خدا این امتیاز را به آنان عنایت فرموده است و صرف امتیاز لفظی و عرفی کفایت نمی‌شد که باید هم در قوانین و مقررات و هم در عمل و عقیده و روش و منش جامعه پیاده شود مصلحت زجر کشیده‌ها و جبهه‌رفته‌ها، شهید، اسیر و مفقود و مجروح داده‌ها، لازم است به تمام مسئولین ذیربط دستور فرمائید این موارد را به دقت اجرا نمایند: در دادن هرگونه امکانات از قبیل خوابگاه، وام دانشجویی و غیره با رعایت ضوابط مربوطه، رزمندگان و خانواده شهدا و اسرا را در الویت قرار دهند. در جهت رفع مشکلات آموزشی دانشجویان رزمنده قسمت‌های مربوط به نهایت سعی و تلاش و مساعدت لازم را با آنان مبذول فرمایید. معاونت آموزش با همکاری و مشورت اساتید در جهت رشد علمی و جبران عقب ماندگی درسی دانشجویان رزمنده برنامه ریزی‌های لازم را تهیه و به مورد اجرا در آورند. معاونت آموزشی لازم است اجراء دقیق بخشنامه‌های مربوط به تسهیلات آموزشی رزمندگان را نظارت کنند (شجاع پویان، ۱۳۷۳: ۹۸). دانش آشتیانی روایت کرده است که، بعضی از دانشجویان که ما می‌خواستیم به جبهه اعزام کنیم متأهل بودند و هزینه زندگی این‌ها هم بود که ما باید حل می‌کردیم. خود من یک هماهنگی کردم، رفتم پیش آقای هاشمی رفسنجانی و از ایشان تقاضا کردم توسط بانک ملی یک وام به این افراد بدهند، درخواست کردیم که از طریق صندوق رفاه دانشجویان با تضمین به این افراد داده شود زمانی که دانشجویان فارغ‌التحصیل شدند این وام را برگردانند که آقای هاشمی با این درخواست موافقت کردند و به بانک ملی هم دستور دادند که این وام را در اختیار بگذارند و ما این وامی گرفتیم و در اختیار دانشجویان متأهل که می‌خواستند به جبهه بروند قرار می‌دادیم که خانواده‌هایشان مشکلی در این قضیه نداشته باشند. (دانش آشتیانی، ۱۳۹۶). **بخشنامه وزرات فرهنگ و آموزش عالی در مورد همکاری در ثبت نام دانشجویان جانباز: در سال ۱۳۶۸، تسهیلات لازم جهت ثبت نام برای دانشجویان جانباز فراهم شد. همچنین نسبت به آن دسته از دانشجویان جانباز که دارای معلولیت بیش از ۷۰ درصد بوده‌اند، مساعدت در موارد زیر به عمل آمد: ۱- ثبت نام این دانشجویان در روزهای مقرر خارج از نوبت انجام پذیرد. ۲- محدودیت تکمیل ظرفیت کلاسها شامل این دسته از عزیزان نگردد تا بتوانند با توجه به وضعیت خاص خود، زمان تشکیل کلاس را انتخاب نمایند (شجاع پویان، ۱۳۷۳: ۹۹). **ستاد انقلاب فرهنگی و تصویب سهمیه رزمندگان (۸۲-۱۳۶۲):** مصطفی معین می‌گوید: در سال ۱۳۶۲ بحثی در ستاد انقلاب فرهنگی مطرح بود که سهمیه‌ای برای ورود رزمنده‌ها به دانشگاه قرار دهند. این قانون در مجلس تصویب شد؛ بحث این بود که آیا اختصاص این سهمیه یک حق است یا یک امتیاز؟ بیشتر افراد، می‌گفتند که این یک امتیاز است، حق نیست. چون حق به کسی می‌رسد که شایستگی بیشتری دارد، معلومات بیشتری دارد، هوش بیشتری دارد، حق با او است. امتیاز از این نظر که چون جبهه‌رفته است، امتیازی به او داده شود. حال ممکن بود انتقاد شود و بگویند چرا این امتیاز را به این‌ها دادید؟ به جای امتیازی که وارد دانشگاه بشود، امتیاز مادی بدهید، خانه یا ماشین بدهید، چرا می‌خواهید دانشگاه را در اختیار این‌ها قرار بدهید که افت آموزشی پیدا بشود، این‌ها آمادگی ندارند. من نه به خاطر یک تاکتیک، به خاطر اعتقاد و نوع نگاهم، گفتم این سهمیه هم امتیاز هست و هم یک حق است. چرا یک حق است؟ چون که این جوان آن موقع در سن کنکور و دانشگاه، عاشقانه و آگاهانه، فرصت‌هایی که به عنوان کلاس**

کنکور و کلاس درس داشته رها کرده و رفته است تا از مرزهای کشورش، از ناموس ملتش، از دین و انقلاب خودش دفاع بکند. این یک انتخاب آگاهانه و عاشقانه بوده است. این حقی بوده که از آن صرف نظر کرده است. نظام باید این حق را به آنها برگرداند. اگر نکند حق آنها و در واقع حق ملت را تضییع کرده است. امتیاز هم هست چون حتی در کشورهای اروپایی به رزمندگان جنگ های جهانی، بعد از جنگ امتیازات بسیار جدی دادند. چیزی نیست که فقط مربوط به ایران باشد. سربازان آنها هم با افتخار زندگی و از آن امتیازات استفاده کردند. بنابراین این رویکرد حق مدارانه و این استدلال به یک سیاست تبدیل شد، همچنین برای تقویت بنیه علمی رزمندگان، کلاس های تقویتی قبل از کنکور گذاشته شد. در سال پایانی فعالیت ستاد انقلاب فرهنگی بود که سیاست اختصاص سهمیه به رزمندگان تصویب و ابلاغ شد و در سازمان سنجش به اجرا درآمد. سال های بعد از آن بود که قانون سهمیه چهل درصدی رزمندگان به تصویب مجلس رسید، یعنی اینکه تا چهل درصد ظرفیت ورودی دانشگاه ها به رزمندگان بسیجی داوطلبی که شش ماه تمام در خط مقدم جبهه جنگ بودند و خانواده شهدا و جانبازان اختصاص پیدا کند. سهمیه چهل درصدی فقط به زمان جنگ و بسیجیان داوطلب با حداقل ۶ ماه حضور در خط مقدم جبهه اختصاص داشت و نه به افرادی که ممکن است فقط خبر جنگ به گوششان رسیده باشد (مصطفی معین: ۱۳۹۶). **اجرای قانون تسهیلات برای ورود رزمندگان در آزمون سراسری ۱۳۶۹-۱۳۶۸:** در سال ۱۳۶۹ سهمیه رزمندگان و تقویت بنیه علمی رزمندگان و جانبازان اعمال شد. در آزمون سراسری سال ۱۳۶۹-۱۳۶۸ مجموعاً تعداد ۵۴۵۹۰ نفر در گروه های آزمایشی علوم ریاضی و فنی، علوم تجربی، علوم انسانی و هنر پذیرفته شده که ۱۸۷۵۹ نفر آنها رازمندگان و جانبازان تشکیل داده است و ۳۴/۳۶ درصد پذیرفته شدگان به این عزیزان اختصاص داده شده است (شجاع پویان، ۱۳۷۳: ۱۱۰). **برخوردراری آزادگان از تسهیلات دانشگاهی ویژه:** در سال ۱۳۶۹ مصطفی معین با صدور دستورالعملی دانشگاه ها و مراکز آموزش عالی کشور را موظف کرد کلیه مقررات و بخشنامه های آموزشی و دانشجویی در بردارنده تسهیلات ویژه دانشجویان رزمنده را درباره آزادگان نیز اجرا کنند (روزنامه جمهوری اسلامی، ۱۳۶۹).

(۳) ایجاد تسهیلات برای خانواده دانشگاهیان شهید

معاونت امور جنگ در دانشگاه در سال ۱۳۶۴ شکل گرفت و در کنار آن نیز ستاد پشتیبانی جنگ دانشگاه تشکیل گردید. بعد از پایان جنگ معاونت امور جنگ به معاونت امور دفاعی تغییر نام یافت و در تاریخ ۱۳۷۰/۱۲/۲۰ استادی نیز تحت عنوان ستاد شاهد که مستقل از معاونت دفاعی بود و رئیس دانشگاه ریاست آن را بر عهده داشت، در دانشگاه تشکیل گردید. معاونت امور دفاعی و ستاد شاهد دانشگاه تا سال ۱۳۷۲ به فعالیت خود ادامه دادند. ستاد شاهد دانشگاه دفتری را تحت عنوان دفتر امور شاهد و ایثارگر دانشگاه به عنوان بازوی اجرایی زیر مجموعه خود داشت و مسئول آن مستقیماً از سوی ریاست دانشگاه و رئیس ستاد شاهد دانشگاه انتخاب می شد. این دفتر کلیه امور مربوط به دانشجویان شاهد و ایثارگر را بر عهده داشت. در سال ۱۳۷۲ بعد از حذف معاونت دفاعی و تصویب شورای انقلاب فرهنگی، دفتر امور دانشجویان شاهد و ایثارگر به اداره کل امور دانشجویان شاهد و ایثارگر تغییر نام داد. مدیر کل امور دانشجویان شاهد و ایثارگر نیز همچنان مستقیماً از سوی ریاست دانشگاه و رئیس ستاد شاهد دانشگاه انتخاب می شود. **همکاری وزارت علوم با بنیاد شهید:** مصطفی معین می گوید، در دوره اول وزارت خود با بنیاد شهید در ارتباط

با حمایت علمی و آموزشی از فرزندان شاهد، همکاری تنگاتنگی داشته است. در ارتباط با سهمیه خانواده شهدا و فرزندان شاهد دوره های تقویتی آموزشی می‌گذاشتیم که بتوانند در رقابت برابر با بقیه در آزمون ورودی دانشگاه شرکت کنند وافت آموزشی نداشته باشند. دانشگاه شاهد تأسیس شد. جلسات منظم مشترکی بین وزارت و بنیاد شهید برای پشتیبانی و برنامه‌ریزی برگزاری اردوهای فرهنگی و آموزشی و اولین دوره های معرفی دانشجویان ممتاز و نمونه و تجلیل از آنها در مراسم رسمی، تشکیل می‌شد. وزارت بهداشت هم در همان برنامه‌ها برای دانشجویان گروه پزشکی مشارکت می‌کرد (مصطفی معین: ۱۳۹۶). **همکاری وزارت علوم با دانشجویان شاهد: جعفر میلی منفرد می‌گوید، سال ۱۳۶۹، ما بایک مسئله‌ای به اسم فرزندان شاهد مواجه شدیم و یک آئین‌نامه ای مصوب و ابلاغ کردیم و برای دانشجویان شاهد استاد مشاور گذاشتیم. یعنی دانشجویان شاهد در دانشگاه خیالشان راحت بود که یک نفر همراهشان هست، می‌تواند همفکری و راهنمایی به او بدهد و کمکش کند و اثر خیلی خوبی داشت (میلی منفرد: ۱۳۹۶).**

(۴) مقاوم سازی ساختمان دانشگاه ها در برابر بمباران

دانش آشتیانی می‌گوید، موقعی که موشک باران شهرها شروع شد بحث این بود که آیا دانشگاه‌ها تعطیل شوند یا نشوند. مجموع نظرات بر این بود که نباید دانشگاه‌ها تعطیل شود و باید دایر باشند، بعد به این فکر افتادیم که چگونه می‌توانیم کلاس‌ها را در جاهای امن برگزار کنیم. روزی من و آقای دکتر فرهادی و فکر می‌کنم آقای فاضل از وزارت بهداشت و درمان و آقای مهندس کارزونی که وزیر مسکن بود از شهرک اکباتان که یک سری فازهای آن هنوز ساخته نشده بود و برج‌هایی که در کنار میدان صنعت بود، بازدید کردیم که بنا بود دانشگاه‌های تهران را به چنین فضاهایی منتقل کنیم که البته از بین این فضاها بیشتر به این نتیجه رسیدیم که فقط دانشگاه تربیت مدرس بود که امکان دانشگاه نداشت، چند بلوک شهرک اکباتان را گرفتند و آماده‌سازی کردند و آنجا کلاس‌های درس را دایر کردند. برای بقیه دانشگاه‌ها بودجه ای گرفتیم و پناهگاه‌هایی را در خود دانشگاه‌ها ساختیم. در دانشگاه امیر کبیر پناهگاه بزرگی ساختند که الان هم موجود هست. در خود وزارت فرهنگ و آموزش عالی در خیابان استاد نجات‌اللهی یک پناهگاه ساختیم. در خیلی از دانشگاه‌های شهرستان‌ها فضاهایی که داشتند را بررسی کردیم و جاهای امن تشکیل کلاس‌ها را تعیین کردیم. بعضی جاها هم مثل همین مدل دانشگاه‌ها پناهگاه‌هایی را ساختیم که دانشجویان زمانی که اعلام حمله می‌شود بتوانند بروند از این مکان‌ها و فضاها استفاده بکنند. (دانش آشتیانی: ۱۳۹۶). **ایجاد پناهگاه توسط دانشگاه ارومیه و دانشگاه شیراز: سال ۱۳۶۵، دانشگاه ارومیه به ایجاد پناهگاه‌هایی در پردیس‌های شهر با هزینه ای معادل ۲۳۴۰۰۰۰۰ ریال اقدام نموده اند (کارنامه دولت، ۱۳۶۵: ۳۸۴). دانشگاه شیراز به ساخت پناهگاه در واحدهای مختلف پرداخت و همچنین با شهرداری و ستاد پناهگاه‌ها در مورد ساخت پناهگاه در شهر شیراز همکاری داشت (کارنامه دولت، ۱۳۶۵: ۴۰۰). سال ۱۳۶۶ رئیس دانشگاه شهید باهنر کرمان به فرهادی وزیر فرهنگ و آموزش عالی نامه ای مبنی بر استفاده از ساختمانهای مستحکم دانشگاه به جای پناهگاه نوشته است (سند دانشگاه کرمان ۱۳۶۶). منفرد می‌گوید، ما در دانشگاه امیر کبیر سه پناهگاه ساختیم. هدف ما این بود که کلاس‌ها تعطیل نشوند، یادم هست یک سری استادان خانواده هایشان در شهرستان بودند ولی خودشان اینجا حضور داشتند که کلاس تعطیل نشود و دفاتر اصلی را طبقات زیر زمین برده بودیم. تقریباً هیچ کلاسی به خاطر کمبود استاد یا موشک باران تعطیل نشدند (میلی منفرد: ۱۳۹۶).**

ب) اقدامات و عملکرد تخصصی وزارت در پیشبرد و پشتیبانی جنگ تحمیلی

پاره ای از فعالیت هایی که وزارت فرهنگ و آموزش عالی در راستای پشتیبانی از نبرد انجام داده است جنبه تخصصی و ذاتی دارد که دستگاه های دیگر نظام اداری کشور آن وظایف را ندارند. به این دسته از فعالیت ها اقدامات تخصصی گفته می شود.

(۱) اجرای طرح دانشگاه در جنگ

یکی از تسهیلاتی که وزارت فرهنگ و آموزش عالی برای جبران عقب ماندگی درسی دانشجویان رزمنده انجام داد، برگزاری دوره های دانشگاه در جبهه بود که یک دوره آن در سال ۱۳۶۵ و چهار دوره آن در سال ۱۳۶۶ تشکیل شد و حدود ۳ هزار دانشجو در این دوره ها شرکت کردند. در سال ۱۳۶۵، براساس مصوبه شورای عالی برنامه ریزی آموزشی، کلبه واحدهای انتخابی دانشجویان رزمنده ای که در جبهه های نبرد حضور داشته اند، نا تمام تلقی شده و رزمندگان به اختیار می توانستند در امتحاناتی که در اولین فرصت پس از بازگشت از جبهه ها از طرف دانشگاه و یا مؤسسه آموزش عالی ذیربط برگزار می گردد، شرکت نمایند و با امتحانات دروس ناتمام خود را به پایان ترم تحصیلی بعدی موکول گردانند (روزنامه اطلاعات، ۱۳۶۵). میلی منفرد بیان می کند که یک بخشنامه تهیه کردیم که به صورت سراسری ابلاغ هم شد مبنی بر اینکه دانشجویانی که به جبهه می روند وقتی برمی گردند استادانشان اجازه داشته باشند که از آنها امتحان مجدد بگیرند. در سال ۱۳۶۶ متوجه شدیم دانشجویانی که به جبهه رفتند از درس عقب افتادند، گفتیم بیاییم دوره های فشرده برای این ها بگذاریم و در این دوره های فشرده به این ها واحد بدهیم و این ها این واحدها را بگذرانند تا آن عقب افتادگی را جبران کنند. فکر کنم چهار دوره سراسری در کشور برگزار شد. ما در تابستان دومه برای رزمندگان دوره فشرده گذاشتیم. این ها خوابگاه، غذا، اسکان، انتشارات می خواستند، یک دوماهی در دانشگاه در واقع تقریباً سه هزار نفر را پوشش دادیم. با اجرای طرح شش ماه در جبهه تعداد زیادی از دانشجویان و استادان در جبهه حضور پیدا کردند. تدوین و اجرای آئین نامه اجرایی دوره تکمیلی دانشگاه در جبهه: دانش آشتیانی می گوید، سال ۱۳۶۶ طرح شش ماهه دانشجویان در جبهه ها را با هماهنگی سپاه آماده کردیم و به شورای عالی جنگ بردیم، در این جلسه بنده، آقای خامنه ای و آقای هاشمی رفسنجانی حضور داشتند. هدف این طرح بیشتر این بود که دانشجویان، منسجم تر و متناسب با تخصص هایشان در جبهه حضور پیدا کنند. آن موقع مصوب شد که این شش ماه جزء دوره های سربازی دانشجویان قرار بگیرد. سعی مان بیشتر بر این بود که دانشجویان ترم های آخر که تخصص لازم را داشته اند به جبهه بروند. امکاناتی که برای این دانشجویان در نظر گرفتیم، در شورای عالی جنگ تصویب و به صورت مکتوب اعلام شد (دانش آشتیانی: ۱۳۹۶). دانش آشتیانی نقل می کند که، طرح دانشگاه در جبهه به این صورت بود که دانشجویانی که از جبهه برمی گردند در دانشگاه های خودشان به تحصیلات شان ادامه بدهند، هدف ما از این طرح یکی این بود که دانشجویان بتوانند در ضمن این که کار در منطقه و جبهه و رزم را انجام می دهند در کنارش بتوانند درس هم بخوانند که زمان را کمتر از دست بدهند هدف دوم هم اینکه خود اساتید هم به منطقه می رفتند. البته ما موقعی که این طرح را تهیه می کردیم قسمت دومش خیلی برای ما پررنگ نبود و منظور ما بیشتر قسمت اول بود که دانشجویان بتوانند واحدهای درسی شان را بگذرانند. یک تشکیلاتی را از خود اعضا هیئت علمی دانشگاه ها به وجود آوردیم، که مسئولیت اصلی آن را آقای میلی منفرد برعهده داشتند، ایشان بیشتر

مسئول دوره‌ها بود و تیمی از دانشگاه‌ها و معاونت جنگ وزارت به ایشان کمک می‌کردند که معمولاً هفت واحد، هشت واحد درسی را در مدت زمان خیلی فشرده در دانشگاهی که نزدیک آن منطقه هست برگزارکنند، اولین دوره دانشگاه در جبهه را در دانشگاه شهید چمران اهواز راه‌اندازی کردیم، اساتید را در خود این دانشگاه می‌بردیم، اول متقاضیان داوطلب را از سرتاسر دانشگاه‌ها دعوت می‌کردیم و گفتیم کسانی که تمایل دارند، بیایند. البته قبل از آن هم ما ضوابط و مقررات آموزشی لازم را در خود وزارتخانه مصوب کردیم. لذا طرح را ابتدا ما در شورای عالی برنامه‌ریزی فرهنگ و آموزش عالی بردیم و آنجا مصوب کردیم. این دوره‌ها را علاوه بر اهواز، در کرمانشاه و در منطقه غرب هم برگزار کردیم. سعی می‌کردیم که بیشتر در مشهد این دوره را برگزار کنیم که دانشجویان رزمنده یک زیارتی هم بروند. تعداد زیادی از دوره‌های ما که به صورت ترم فشرده تابستانی بود در مشهد برگزار شد (دانش آشتیانی: ۱۳۹۶). سیدابراهیم حجازی، رئیس ستاد جنگ دانشگاه آزاد اسلامی در دوران دفاع مقدس در کتاب خاطرات خود درباره تشکیل ستاد جنگ در دانشگاه آزاد اسلامی و فعالیت‌های متعدد آن می‌گوید: «ما از ابتدای جنگ در دانشگاه ستادی به نام ستاد هماهنگی جنگ تشکیل داده بودیم. این ستاد کارهای مختلفی را انجام می‌داد. از جمله اینکه با هماهنگی سایر واحدهای دانشگاهی کمک‌های نقدی و غیرنقدی را جمع‌آوری می‌کردیم و در اختیار ستاد پشتیبانی جنگ قرار می‌دادیم. حرکت بعدی این بود که افراد داوطلب را دعوت و به جبهه اعزام می‌کردیم، به ویژه طرح ۶ ماهه دانشجویی را که مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی بود و در دوران جنگ تصویب شده بود، اجرا می‌کردیم. ما طبق طرح ۶ ماهه، دانشجویان واجد شرایط را اعزام می‌کردیم و به این شکل بخشی از جبهه از حضور بچه‌های دانشگاهی بهره‌مند می‌شد که طبیعتاً سطح سواد و تخصص بچه‌ها می‌توانست در خیلی از مسائل تاثیرگذار باشد (واعظ، ۱۳۹۵: ۲۰۰). امتحان دانشجویان رزمنده مراکز تربیت معلم مستقر در جبهه‌ها از سوی مراکز تربیت معلم اعلام شد، که در نیمه اول سال تحصیلی ۱۳۶۷ از دانشجویان رزمنده مراکز تربیت معلم اعم از سال اول و دوم که در جبهه‌های نبرد حضور داشته‌اند در مجتمع‌های آموزشی مستقر در جبهه‌ها در سه نوبت امتحان به عمل می‌آید. براساس تصمیم تربیت معلم، دانشجویان رزمنده می‌توانستند برحسب توانایی و آمادگی در امتحانات دروس پیوسته و ناپیوسته شرکت کنند (روزنامه رسالت، ۱۳۶۶).

(۲) برگزاری آزمون گزینش دانشجو در جبهه‌های نبرد

آزمونی که امروز به آن کنکور گفته می‌شود در دوران جنگ از سوی وزارت علوم در مناطق جنگی حوزه امتحانی تشکیل داده می‌شد. آزمون گزینش دانشجو براساس سال تحصیلی ۶۶-۶۵ برای آن دسته از داوطلبانی که پس از ثبت نام به جبهه‌های نبرد عزیمت کرده بودند انجام شد و مقرر گردید از آن پس هر ساله در جبهه‌ها این آزمون برگزار شود (روزنامه رسالت، ۱۳۶۶).

(۳) اجرای طرح تقویت بنیه علمی دانش آموزان و دانشجویان رزمنده

دانش آشتیانی در روایت خود می‌گوید، تعداد زیادی از دانش آموزان متقاضی ورود به دانشگاه شدند و ما به دلیل اینکه آنان حد نصاب لازم را داشته باشند طرح تقویت بنیه علمی رزمندگان را داشتیم. برای این طرح بودجه‌ای را هر سال در مجلس می‌گرفتیم و کلاس‌هایی مثل کنکور با همکاری آموزش و پرورش برگزار می‌کردیم که موقعی که

رزمندگان می‌روند کنکور بدهند توانایی علمی نسبتاً خوبی داشته باشند تا بتوانند از آن ظرفیت چهل درصد استفاده کنند. آن وقت علاوه بر این برای دانشجویان لیسانس هم با اینکه می‌خواستند وارد فوق لیسانس شوند باز این کلاس‌ها را برگزار کردیم. کلاس‌ها چند بار در دانشگاه اصفهان، دانشگاه تهران، دانشگاه فردوسی مشهد برگزار شد، دوره‌های مختلفی برای ورود به دوره‌های بالاتر، چه دیپلم به لیسانس و چه لیسانس به فوق لیسانس بود (دانش آشتیانی: ۱۳۹۶).

اختصاص اعتبار برای تقویت بنیه علمی رزمندگان: در سال ۱۳۶۹، عضو کمیسیون فرهنگ و آموزش عالی مجلس شورای اسلامی بیان داشته است، که بیش از ۳ میلیارد ریال اعتبار برای تقویت بنیه علمی رزمندگان اختصاص یافته است (مرکز اسناد، ۱۳۶۹). **اجرای طرح‌های تقویت بنیه علمی در طول دوره تحصیل:** در طرح تقویت بنیه علمی تشکیل کلاس‌های پیش‌دانشگاهی در اکثر دانشگاه‌های سراسر کشور را داشتیم و برای دانشجویان رزمنده کلاس‌های اضافی برای واحدهای تخصصی هر گروه جهت رفع کمبودهای آموزشی تشکیل گردید. برای هر ۳۵ دانشجوی رزمنده در دانشگاه یک استاد مشاوره در نظر گرفته شده است (شجاع پویان، ۱۳۷۳: ۱۱۱). دوره آمادگی آزمون کارشناسی ارشد در دو مقطع در گروه‌های علوم انسانی، فنی، مهندسی و علوم پایه که مقطع اول به مدت ۲ هفته در بهمن ماه ۱۳۶۸ در شهرستان اهواز در دانشگاه شهید چمران اهواز و دانشگاه نفت برگزار گردید که تعداد ۶۵۰ نفر از فارغ‌التحصیلان رزمنده و دانشجویان سال آخر دانشگاه‌ها در این دوره شرکت داشتند و دروس پایه گروه‌های مختلف در این مقطع ارائه شد. مقطع دوم به مدت ۳ هفته در اواخر اسفند ماه و نیمه اول فروردین ماه برای گروه‌های علوم پایه و علوم انسانی در دانشگاه تربیت معلم تهران و برای گروه فنی، مهندسی در دانشگاه فردوسی مشهد برگزار گردید که جمعاً حدود ۱۱۰۰ نفر از داوطلبین در گروه‌های مختلف در این مقطع شرکت داشتند که ۸۵ درس برای گروه فنی، مهندسی، ۳۵ درس برای گروه علوم پایه، ۱۴۰ درس برای گروه علوم انسانی ارائه شد، تعداد ۱۹۰ نفر از اساتید مجرب دانشگاه‌ها در این مقطع تدریس نمودند (شجاع پویان، ۱۳۷۳: ۱۱۲).

(۴) رفع مشکلات دانشجویان جنگ زده

دانشگاه‌های تهران در دوره‌هایی که جنگ شهرها اوج می‌گرفت، متأثر از فضای جنگی، زمان برگزاری کلاس‌های خود را تغییر می‌دادند، یا به طور موقت آنها را تعطیل می‌کردند. دست کم در یک دوره این تعطیلی آنقدر طولانی شد که دانشجویان به عنوان دانشجوی مهمان در دیگر شهرها ادامه تحصیل دادند (دانش آشتیانی: ۱۳۹۶). سال ۱۳۶۷، به منظور ادامه فعالیت دانشگاه‌ها و ایجاد امکانات و تسهیلات ویژه برای دانشجویان شهرهایی که مورد تهدید حملات موشکی و بمباران دشمن قرار داشتند ستادی تشکیل شد. معاون امور جنگ وزارت فرهنگ و آموزش عالی اعلام کرده بود، برای تحصیل دانشجویان دانشگاه‌های تهران و بعضی شهرها که از حملات موشکی و هوایی دشمن مصون نیستند، تسهیلاتی فراهم شده است. از جمله اینکه دانشجویان این شهرها می‌توانند با مراجعه به محل تحصیل و دریافت معرفی‌نامه به صورت مهمان به دانشگاه‌های دیگر منتقل شوند و یا اینکه واحدهای خود را با توجه به شرایط و امکانات دانشگاه‌های ذی‌ربط حذف کنند که ترم حذف شده جزو سنوات تحصیلی دانشجوی محسوب نخواهد شد (شاه‌آبادی، ۱۳۹۲: ۱۷۹).

(۵) بازسازی فضاهای آموزشی تخریب شده در اثر بمباران

پس از آغاز بازسازی در مناطق جنگ زده، در اواخر سال ۱۳۶۰ دانشکده معماری دانشگاه شهید بهشتی که با شرایط مناطق جنگ زده آشنایی داشت، تصمیم به شرکت در عملیات بازسازی گرفت و به دلیل فعال بودن این دانشگاه در حوزه عملیاتی و همچنین مطالعات مختلفی که دانشکده معماری این دانشگاه، در حوزه معماری روستایی داشت، وارد حوزه بازسازی روستایی شد. دانشگاه، کارگاهی را نیز در مناطق جنگی ایجاد کرد و تعدادی از اساتید را به مناطق اعزام نمود و به مرور نیز بازسازی شهرها و روستاها و مرمت بناها را آغاز کرد (بنیادمسکن، ۱۳۹۷: ۲۱۳). در زمان اجرای انقلاب فرهنگی و پس از آزادی خرمشهر دانشکده معماری و شهرسازی در طرحی، عده ای از دانشجویان را به مناطق جنگی فرستاد تا در زمینه بازسازی مناطق جنگ زده به فعالیت بپردازند. اولین گروه در منطقه اهواز، دزفول و سوسنگرد در سطح شهری حضور یافتند. اساتید نیز در این پروژه ها شرکت نمودند و تبادل فکری سازمان دهی شده ای را به وجود آوردند (بنیادمسکن، ۱۳۹۷: ۲۱۷). دانشگاه برای مشارکت بیشتر مردم در امر ساخت و ساز از بین اهالی بومی که دارای مدرک دیپلم بودند، عده ای را انتخاب نمود و کلاس هایی را برگزار کرد. دانشجویان در زمان استراحت به این عده آموزش می دادند. حدود ۳۰ نفر در این رابطه آموزش دیدند که عده ای در دفتر فنی مشغول فعالیت و باقی افراد جذب ارگان های مختلف شدند. پس از مدتی با شناسایی افراد مستعد آموزش ادامه یافت و این افراد در مناطقی به بازسازی و مرمت پرداختند (بنیادمسکن، ۱۳۹۷: ۲۱۷). دانش آشتیانی می گوید: به محض اینکه جنگ تمام شد سال ۱۳۶۷ آقای مهندس موسوی گفتند که این ایلام خیلی در جنگ آسیب دیده است. ما می خواهیم که دانشگاه ایلام زودتر راه بیفتد و البته یک مصوبه ای را تحت عنوان دانشگاه بزرگ ایلام را به دولت بردند. بنا شد که زودتر از دانشگاه های دیگر به خاطر آسبایی که مردم دیدند دانشگاه ایلام بازسازی شود و گسترش پیدا کند. این قضیه به سال ۱۳۶۸-۱۳۶۹ خورد که آقای دکتر معین جای آقای فرهادی وزیر فرهنگ و آموزش عالی شدند. بعد ایشان به من که معاون وزارتخانه بودم گفت که با توجه به حساسیتی که نظام نسبت به ایلام و مردم ایلام دارد خود شما بروید و دانشگاه ایلام راه بیندازید و من ضمن اینکه معاون وزیر بودم، آقای دکتر معین حکم رئیس دانشگاه ایلام را هم به من دادند و با پشتیبانی خود وزارتخانه این کار انجام شد. دو میلیارد تومان اعتبارات آن دانشگاه را از اعتبارات جنگ معاون اجرایی گرفتیم. ظرف ۹ ماه ما یک خانه اساتید برای ایلام ساختیم. آن موقع دانشکده بود، هنوز دانشگاه هم نشده بود و ظرف مدت کوتاهی توانستیم دانشگاه و امکانات ساختمانی و فضای آموزشی خیلی خوبی برایش تهیه کنیم و اساتید را هم برایشان بورسیه کنیم و هم خانه برایشان گرفتیم و تقریباً می توانم بگویم ظرف یک سال اقدامات خوبی برای دانشگاه ایلام آن موقع انجام گرفت. ما از اعتبارات بازسازی زمان جنگ برای دانشگاه ها خیلی اعتبار گرفتیم هم برای استان کرمانشاه، هم برای ایلام، هم به خصوص برای دانشگاه شهید چمران اهواز و هم دانشگاه های دیگری که در بمباران آسیب دیده بودند که از اعتبارات بازسازی توانستیم این فضاها را تعمیر کنیم (دانش آشتیانی: ۱۳۹۶).

(۶) انجام تحقیقات و اجرای پروژه های فنی و تخصصی در حمایت از نیازهای جنگ تحمیلی

در سال ۱۳۶۶، فرهادی وزیر فرهنگ و آموزش عالی با بیان اینکه دانشگاه ها در خصوص خدمت به جبهه و جنگ به طور ستادی و با تشکیل هیئت ها، اجرای کارهای تحقیقاتی و تدارکاتی و اعزام به جبهه های جنگ فعالیت

دارند، گزارش داده است که در سال ۱۳۶۵ دانشجویان، ۷۰۰ عنوان تحقیقاتی را که در زمینه طرح های عمرانی، اداری و نظامی بوده و همچنین جهاد دانشگاهی بیش از ۳۰۰ پروژه جنگی که همه آنها به مرحله تولید انبوه رسیده رابه اتمام رسانده اند که همه آنها توسط دانشجویان و متخصصان انجام گرفته است (روزنامه جمهوری اسلامی، ۱۳۶۶). جهاد دانشگاهی نسبت به اعزام نیرو، پشتیبانی علمی و تکنولوژیک از جبهه ها و کمک به بهداشت و درمان مجروحان، مسئولیت داشت (مصطفی معین: ۱۳۹۶). **انجام فعالیت های تحقیقی در بخش جنگ جهاد دانشگاهی:** فرامرز حق شناس مسئول بخش طرح ها و تحقیقات دفتر مرکزی و عضو شورای مرکزی جهاد دانشگاهی اشاره کرده است، که در سال ۱۳۶۵، ۲۶ پروژه جهاد دانشگاهی به اتمام رسیده است، از جمله در گروه فنی و مهندسی، پروژه دستگاه تعیین محل خرابی کابل، پروژه آجرهای دیرگداز، پروژه ساخت دستگاه جوش مقاومتی، پروژه طراحی آئرو دینامیک پرتا به ها و همچنین در بخش تحقیقات پزشکی، پروژه مرکز اطلاعاتی گازهای شیمیایی، پروژه جمع آوری تجارب جراحان، پروژه تروماهای جنگی، پروژه ساخت گیت های آزمایشگاهی، معرف های آزمایشگاهی که توسط جهاد دانشگاهی دانشگاه شهید بهشتی ساخته شده است. در بخش علوم انسانی پروژه های پیگیری از فساد اخلاقی در مدارس و ترفندهای روانی آمریکا از لایه لایه اسناد لانه جاسوسی تهیه شده است. همچنین جهاد دانشگاهی، پروژه تهیه قلم منور لبه انجام رساند که در جبهه ها مورد استفاده قرار گرفت (روزنامه اطلاعات، ۱۳۶۶). **اجرای بیش از یک هزار پروژه تخصصی مرتبط با جنگ در کشور:** محمد باقر عطائی رئیس جهاد دانشگاهی دانشگاه صنعتی اصفهان، وجود موانعی مانند کانال های خورشیدی به دستگاه های جاسوسی و مخابراتی و استفاده از ابزار آب را عواملی دانست که نقطه عطفی برای ورود متخصصان دانشگاهی به رویارویی با دشمن بعثی شدند. تشکیل دفتر پشتیبانی جنگ در اصفهان در سال ۱۳۶۲ نقطه آغاز فعالیت های تخصصی دانشگاهیان دانشگاه صنعتی اصفهان در جبهه ها بود (دانشگاه صنعتی اصفهان www.iut.ac.ir). دانشجویان و استادان، در کارقطعه سازی برای رادارها با طراحی رادارهای جدید، در ساختن گلوله های توپ و خمپاره و در بررسی و ساخت آلیاژهایی که در سلاح های جنگی باید استفاده می شد همکاری و مشارکت داشتند (مصطفی معین: ۱۳۹۶). به روایت دانش آشتیانی، دانشجویان و استادان در رابطه با تانک ها، توپ های ۱۰۶ در آزمایشگاه ها کار تحقیقاتی انجام می دادند و اساتید به مراکز نظامی ستاد کل سپاه و ارتش رفت و آمد داشتند و در واقع کار تحقیقاتی روی این ها انجام می دادند که گاهی منجر به تولید قطعه می شد. جهاد دانشگاهی با همکاری دانشگاه صنعتی شریف در اطراف جاده کرج یک سایتی داشت که روی موشک کار می کردند و آن موقع مسئولیت این کاربرعهده آقای مهندس شریفیان بود. دانشجویان و اساتید ما به آن سایت می رفتند و روی سوخت موشک کار می کردند. در اهواز هم دانشگاه ها دفاتر مهندسی را تشکیل داده بودند که کارهای مهندسی رزمی را با استقرار در خود اهواز انجام می دادند. مثلاً طراحی هایی که در خود جبهه لازم بود به آن دفتر ارجاع می شد و معمولاً اساتید مأموریت داشتند و می رفتند در آن دفتر یک ترم، دو ترم آنجا کار می کردند و برمی گشتند. در دانشگاه صنعتی اصفهان آقای دکتر سعیدی یک آزمایشگاهی را در رابطه با مسائل جنگ اختصاص داده بود و با همکاری قسمت های مهندسی سپاه روی زیردریایی کار می کرد. در عملیات جزیره مجنون بحث پل لوله ای بود که روی اروند این پل زده می شد، خیلی از دانشجویان و اساتید در رابطه با این پل به جبهه رفت و آمد داشتند. (دانش آشتیانی: ۱۳۹۶). **دستاوردهای تحقیقاتی دفتر پشتیبانی**

جنگ دانشگاه اصفهان در جنگ تحمیلی: با همکاری اساتید و دانشجویان از جمله شهید فرامرز آذری دانشجوی مهندسی برق، ۱- پروژه پیچیده ی هواپیمای کوچک بدون سرنشین با نام RPV مجهز به دوربین های فیلم برداری طراحی و ساخته شد و به صورت موفقیت آمیز در جبهه مورد بهره برداری قرار گرفت. ۲- ساخت بالن های چند منظوره در ابعاد مختلف ، با جنس و ساختاری پیچیده که با هدف شناسایی در مناطق جنگی و پدافند غیر عامل برای جلوگیری از نفوذ دشمن به بخشهای صنعتی و پالایشگاه ها طراحی و ساخته شد. ۳- ساخت دستگاه رمز نگار بی سیم یکی از مهمترین دستاوردهای دانشگاه صنعتی اصفهان بوده که می توانست صورت خروجی را تبدیل به کد نماید و در مقصد آن را به صورت صدای مفهوم تبدیل نماید که برای دشمن قابل شناسایی نبوده و بسیار در قرارگاه های نظامی مورد استفاده قرار گرفته است. ۴- ساخت پل های روگذر سبک بتونی و شناور ۵- کابل های عبور از رودخانه اروند ۶- دستگاه ضد هوایی با قابلیت شلیک در زوایای مختلف ۷- سیستم حذف دود ماشین های سنگین در مناطق جنگی. ۸- طراحی پریسکوپ به عنوان وسیله دیدبانی امن در پشت سنگرها (دانشگاه صنعتی اصفهان www.iut.ac.ir). **اطلاعیه جهاد دانشگاهی دانشگاه علم و صنعت در رابطه با جذب داوطلبان خیاط جهت تهیه البسه جنگ زدگان:** در سال ۱۳۶۰، در پی تأسیس مرکز تهیه البسه جهت جنگ زدگان جنگ تحمیلی توسط جهاد دانشگاهی دانشگاه علم و صنعت ایران، این مرکز فعالیت خود را همچنان ادامه داد. کمک به ساخت تجهیزات نظامی و انجام دادن فعالیت های مهندسی و امداد پزشکی در مناطق جنگ از مهمترین اقدامات دانشجویان و دانشگاہیان به شمار می رفت (شاه آبادی، ۱۳۹۳: ۱۷۸).

نتیجه گیری

رژیم بعث عراق که شیطنت های سیاسی خود در مورد اجرای عهدنامه الجزایر را با خیزش اولین امواج تحولات سیاسی ایران شروع کرده بود، با وقوع انقلاب اسلامی، توسعه سرزمینی، تحکیم پایه های داخلی و خارجی رژیم بعث، ژاندارمی خلیج عربی!! و زمینه های رهبری جهان عرب، را شیرین ترین رویا می دید و با همین رویاها جنگ را بر ایران تحمیل کرد. با شروع جنگ و فرارگرفتن جامعه در تنگنای مختلف، نظام نوپای جمهوری اسلامی با تهدید جدی روبه رو شد. این درحالی بود که نظام سیاسی از مشروعیت قابل توجهی بین مردم برخوردار بود و داعیه مردمی بودن داشت. پایبندی مردم به نظام، از اصلی ترین دلایل زایش سرمایه اجتماعی آن در طول جنگ محسوب می شد. بیشتر اقدار جامعه احساس مسئولیت کردند و گروه گروه داوطلبانه روانه جبهه شدند. در دوران جنگ تحمیلی، سازمان های مختلف غیر نظامی در ایران نیز نقش آفرینی تخصصی و عمومی داشتند. وزارت فرهنگ و آموزش عالی و دانشگاه ها به خاطر بعد فرهنگی، علمی و فنی مهندسی خود دو نقش بارز در ارتباط با جنگ داشته اند. اولین نقش پشتیبانی مستقیم و عمومی و نزدیک از جنگ و دومین آن رفع نیازهای تخصصی و علمی جبهه بوده است. دانشگاه متخصصان خود را در اختیار تشکیلات تخصصی برآمده از انقلاب به نام جهاد سازندگی قرار داد. این متخصصان به کمک تشکیلات جهاد و در قالب مهندسی رزمی جنگ پل و جاده سازی، سنگر سازی، خاکریز سازی را آموزش داده و اجرا کردند. خودروی شنی دار، قایق مرداب رو، بالون و سازه منحرف کننده موشک ساختند. طراحی و ساخت پناهگاه های اختصاصی و عمومی در پارک، دانشگاه ها و مراکز اداری را انجام دادند و بیمارستان های صحرائی پیش ساخته واحداث حمام ضد آلودگی و شیمیایی را طراحی کردند و مهندسی آب در عملیات زمینی با هدف غافل گیری و زمینگیر شدن دشمن را خلق نمودند. سازمان تخصصی دیگری که همراهی فعال دانشگاه در طول دوره جنگ تحمیلی را ضمانت می کرد جهاد دانشگاهی بود. نهادی که پس از پیروزی انقلاب ابتدا در دانشگاه تهران متولد و سپس در سایر دانشگاه ها پایه گذاری شد. این پژوهش نشان داد که از افتخارات بزرگ وزارت فرهنگ و آموزش عالی این بوده است که علاوه بر خدمت رسانی ذاتی و عادی به مردم، به صورت مستقیم و غیر مستقیم در جبهه ها نقش آفرینی موثر داشته و در پشتیبانی از جنگ تحمیلی اقداماتی همچون طرح شش ماهه دانشگاه در جبهه برای دانشجویان، تأمین امکانات برای ادامه تحصیل دانشجویان مناطق جنگ زده، تأمین واعزام نیرو به جبهه های نبرد، استحکام ساختمان دانشگاهها در برابر بمباران، بازسازی ساختمان های دانشگاهها، اقدامات قانونی و حقوقی در مورد دانشجویان رزمنده و تدوین قوانین و مقررات امتحانات و ادامه تحصیل دانشجویان رزمنده را انجام داده است. حضور دانشجویان و اقدار دانشگاهی در عرصه نبرد مستقیم با دشمن بعثی و نیز خلاقیت های آنان در

مدیریت همه جانبه جنگ، تأثیر بسزایی در ناکارآمد ساختن نیروهای مسلح رژیم بعث عراق و حامیان آن بر جای گذاشت و نتیجه این پیوند همراهی بخش‌های عملیاتی و رزمی با مراکز علمی و دانشگاهی این بود که سرانجام برای اولین بار ایران از یک نبرد طولانی و نابرابر سرفراز بیرون آمد، بدون اینکه حتی یک وجب از سرزمین‌اش در دست نیروهای دشمن باقی مانده باشد.

فهرست منابع

- آشفته تهرانی، امیر (۱۳۷۸) جامعه شناسی جنگ و نیروهای نظامی، تهران: انتشارات ارمغان.
- اسناد دانشگاه شهید باهنر کرمان و دفاع مقدس از سال ۱۳۶۸-۱۳۶۵ .
- ایزدی، فؤاد، شاد، محمد. (۱۳۹۸). رابطه دانش و قدرت در جنگ سرد (بررسی تجربه شبکه سازی روشنفکران توسط آمریکا). فصلنامه مطالعات راهبردی. شماره ۸۳.
- بنیادمسکن انقلاب اسلامی و دفاع مقدس. انتشارات بنیاد مسکن انقلاب اسلامی چاپ اول. بهار ۱۳۹۷.
- بوتول، گاستون. (۱۳۷۱). جامعه شناسی جنگ. ترجمه. هوشنگ فرخجسته. ناشر. شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. تهران .
- بار، یوری، امنیت ملی اسرائیل در قرن بیست، ضمیمه اطلاعات ۱۷ اسفند ۱۳۸۱.
- پور صادق، ناصر. فرج پور علمدادی، عباس. (۱۳۹۸). ارائه الگوی بومی برای سازمان های شبکه ای در نیروهای مسلح با نگاه به جنگ های آینده. مجله مطالعات مدیریت راهبردی دفاع ملی. شماره ۹.
- پوری رحیم، علی اکبر (۱۳۹۴). پروژه مستندسازی و شکل گیری مهندسی رزمی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی در دفاع مقدس و استفاده از ظرفیت های ملی کشور در جنگ آینده، ستاد کل نیروهای مسلح، دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، پژوهشکده آماد و فناوری دفاعی و پدافند عامل؛ محل نگهداری: پژوهشگاه دفاع ملی وابسته به دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی.
- حیدری، کیومرث. عبدی، فریدون. (۱۳۹۱). جنگ های آینده و مشخصات آن با تحلیلی بر دیدگاه برخی صاحب نظران نظامی غرب. فصلنامه مدیریت نظامی. شماره ۴۸. سال ۱۲.

جلالی، علی اکبر (۱۳۸۳) شهر الکترونیک، تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت.

رشید، غلامعلی. محرابی، غلامرضا. کلانتری، فتح الله. شجاعی، شهرام. زنجانی. داود. (۱۳۹۳). واکاوی الگوهای حاکم بر جنگ آینده و مقایسه آن با جنگ هشت ساله و جنگ های اخیر. فصلنامه راهبرد دفاعی. سال ۱۲. شماره ۴۸.

روزنامه رسالت. ۱۳۶۶/۱۰/۲۳. (۰۰۷۲۹۱). تبیین نحوه امتحان دانشجویان رزمنده مراکز تربیت معلم مستقر در جبهه ها.

روزنامه رسالت، ۱۳۶۵/۲/۷. (۰۰۷۲۸۲). برگزاری آزمون گزینش دانشجو در جبهه های نبرد.

روزنامه اطلاعات. ۱۳۶۵/۱/۲۵. (۰۱۴۰۲۹). اعلام آمادگی جامعه اسلامی دانشگاهیان برای حضور در جبهه های جنگ تحمیلی.

روزنامه اطلاعات. ۱۳۶۶/۵/۱۴. (۰۱۴۰۴۷). فعالیت های تحقیقاتی فرهنگی و بخش جنگ جهاد دانشگاهی تشریح شد.

روزنامه جمهوری اسلامی. ۱۳۶۹/۶/۱۱. (۰۲۰۲۷۷). برخورداری آزادگان از تسهیلات دانشگاهی ویژه.

روزنامه جمهوری اسلامی. ۱۳۶۴/۹/۱۸. (۰۲۰۲۵۸). تبیین شرایط و نحوه عزیمت اعضاء هیأت علمی و دانشجویان دانشگاه ها به جبهه های جنگ.

رونما کیهان. ۱۳۶۴/۱۲/۲۸. (۰۱۱۳۷۴). دعوت از دانشگاهیان برای ارائه خدمات انسانی، درمانی و جنگی در ایام نوروز.

روایت فخرالدین دانش آشتیانی. معاون پشتیبانی امور جنگ وزارت فرهنگ و آموزش عالی (تهران، ۱۳۹۶).

روایت مصطفی معین. وزیر فرهنگ و آموزش عالی. رئیس دانشگاه شیراز و نماینده مجلس (تهران، ۱۳۹۶).

روایت جعفر میلی منفرد. مسئول چهار دوره تقویتی کارشناسی ارشد اینترگران. معاون امور جنگ دانشگاه صنعتی امیرکبیر. معاون آموزشی (تهران، ۱۳۹۶).

سایت دانشگاه صنعتی اصفهان. www.iut.ac.ir

شاه آبادی. حمیدرضا. (۱۳۹۳). تهران و دفاع مقدس. تهران. مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس.

شجاع پوریان. سیاوش. (۱۳۷۳). مجموعه قوانین و مقررات موضوعی جانبازان، شهدا، مفقودین و اسرا. انتشارات، معاونت پشتیبانی و خدمات رفاهی بنیاد مستضعفان و جانبازان.

شعبان، تیلا. احمدی حاجی آبادی، سیداحمد. جباررشیدی، علی. مهدی نژاد نوری. محمد (۱۳۹۶). تأثیر متقابل دفاع دانش بنیان و جنگ های آینده. مجله مطالعات دفاعی استراتژیک. شماره ۶۷.

کارنامه دولت جمهوری اسلامی ایران از تاریخ ۱۳۶۷-۱۳۵۹. گردآوری و تنظیم. دفتر تحقیقات اجتماعی وزارت ارشاد اسلامی.

کاستلز، مانوئل (۱۳۸۲). عصر اطلاعات، مترجم احدعلیقلیان، تهران، انتشارات طرح نو.

مصوبات هیأت وزیران ۱۳۶۶.

واعظ، بتول (۱۳۹۵). خاطرات سید ابراهیم حجازی، مؤسسه فرهنگی - هنری و انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

Stein. Arthur. Acoordination and Collabration. Regimes in An Anarchic Word: international organization.. Spring ۱۹۸۲.

Matthew. G. Devost. National Security in The Information Age. www. Fas. Org / Nalional Security / information / ۱۹۹۵.